

Історія філософії

УДК 165.62

Концептуальні передумови становлення феноменології у німецькій філософії XIX ст.

CONCEPTUAL BACKGROUND FOR THE FORMATION OF PHENOMENOLOGY IN THE GERMAN PHILOSOPHY OF THE 19th CENTURY

ГРИЦЕНКО Аліна – аспірантка кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін, Донбаський державний педагогічний університет, вул. Г. Батюка, 19, м. Слов'янськ, 84100, Україна

GRITSENKO Alina – PhD student of the Department of Philosophy, History and Social and Humanitarian Disciplines of Donbas State Pedagogical University, 19, H. Batiuk st., Slovyansk, 84100, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5940-4232>

Анотація. Розглянуто ранній етап розвитку феноменологічної філософії, вчення, що завершує собою досить довгий, складний і багатопланий процес, в рамках якого відбувалося формування нової філософської методології. Серед концептів феноменології особливо відзначається поняття інтенціональності, яке є не тільки базовою характеристикою всіх психічних актів людини, але і передумовою побудови онтології свідомості. Базовим положенням феноменологічної теорії свідомості є не сам по собі інтенціональний принцип, який змінює традиційне для того часу розуміння свідомості як психічного відображення речей. Позиція Ф. Brentano примушує вести розмову про певні онтологічні рівні, які пов'язані з більшою чи меншою очевидністю реальних або ментальних предметів. Загальна теза, яка тут пропонується, полягає в тому, що феноменологія не є витвором одного, нехай навіть і геніального, мислителя, але виступає як вчення, що завершує досить довгий, складний і багатопланий процес, в рамках якого відбувалося формування нової філософської методології. У цьому сенсі можна стверджувати, що поява феноменологічного методу була підготовлена всім розвитком європейської філософії, у кожному етапі розвитку якої можна знайти точки формування феноменологічного методу чи пункти тематичного перетину з феноменологією. У цьому відношенні феноменологія є не просто філософською «вигадкою», черговою «системою», але вченням, яке виникло на шляху перетину раціональних та емпіричних теорій новоєвропейської філософії, починаючи з XIX століття. На ранньому етапі розвитку феноменології виявляється важлива концептуальна основа для побудови наукової психології, яка хоче розглядати психічні феномени скільки-небудь ґрунтовно. Така основа міститься у понятті інтенціональності, яке є принциповим для побудови і розвитку феноменологічного дискурсу. Проте було б помилкою трактувати інтенціональні об'єкти, як продукти уяви чи прості емпіричні даності, із якими зазвичай має справу психологія. У певному сенсі, інтенціональний об'єкт – це не психологічний феномен, але один із складових елементів вихідної онтології, матеріал, цегла, з якої послідовно складається будь-яка онтологічна структура. Таким чином, вже на стадії формування феноменологічного вчення було визначено контури та пріоритети нової філософії, що позиціонувала себе як філософія свідомості і має бути прочитана як передумова до побудови фундаментальної онтології.

Ключові слова: феноменологія, інтенціональність, сенс, свідомість, ментальний феномен, онтологія.

Summary. An early stage in the development of phenomenology, as a matter of fact, is considered, which completes a long, foldable and richly planned process, within the framework of which a new philosophical methodology was formed. Among the concepts of phenomenology, the concept of intentionality is especially distinguished, as it is not only the basic characteristic of all mental acts of a person, but also a rethinking prompting ontology of wisdom. The basic provisions of the phenomenological theory of information are not in themselves an intentional principle, which changes the traditional for that hour the understanding of information as a mental interpretation of speeches. F. Brentano's position forces us to talk about certain ontological levels that are associated with a greater or lesser obviousness of real or mental objects. The general thesis proposed here is that phenomenology is not the creation of a single, even brilliant, thinker; but is a doctrine that completes a rather long, complex and multifaceted process within which a new philosophical position was formed. In this sense, it can be argued that the emergence of the phenomenological method was prepared by the entire development of European philosophy, in each stage of which one can find points of formation of the phenomenological method or points of thematic intersection with phenomenology. In this respect, phenomenology is not just a philosophical «invention», another «system», but a doctrine that emerged at the intersection of rational and empirical theories of New European philosophy, starting in the nineteenth century. At an early stage of phenomenology's development, an important conceptual basis for building a scientific psychology that wants to consider mental phenomena in any meaningful way is revealed. This basis is contained in the concept of intentionality, which is fundamental to the construction and development of phenomenological discourse. However, it would be a mistake to treat intentional objects as products of the imagination or simple empirical data that psychology usually deals with. In a certain sense, an intentional object is not a psychological phenomenon, but one of the constituent elements of the original ontology, a material, a brick, which consistently makes up any ontological structure. Thus, already at the stage of the formation of the phenomenological doctrine, the contours and priorities of a new philosophy were determined, which positioned itself as a philosophy of consciousness and should be read as a prerequisite for the construction of a fundamental ontology.

Key words: phenomenology, intentionality, intentional object, sense, evidence, mental phenomenon, ontology.

Вступ. Пошук витоків феноменології, процес побудови концептуального каркасу майбутнього вчення завжди приваблював істориків філософії. У статті розглядається формування основ феноменологічного методу та самої феноменології у працях попередників Е. Гуссерля, насамперед, Ф. Brentano. Умовно цей етап можна охарактеризувати як пре-феноменологічний, коли нове вчення формувалося в рамках широких дискурсивних полів, створених на ґрунті неокантіанства, академічної філософії життя, емпіріокри-

тицизму, вчень К. Штумпфа [10; 11], Ф. Brentano [4; 5; 6], А. Майнотта [8] та ін. Щодо впливу на фундатора феноменології цей етап важко переоцінити.

Необхідність дослідження даної теми визначається неослабним впливом та популярністю феноменологічного методу, який давно вже переступив кордони так званої «континентальної філософії» і демонструє свої можливості і майже невичерпний евристичний потенціал практично у всіх галузях гуманітарного знання. Крім того, в сучасній українській

філософській думці феноменологічна проблематика все ще залишається недостатньо дослідженою, особливо в частині передісторії феноменології, її ранніх теоретичних відгалужень та інтерпретацій.

Аналіз останніх досліджень. Серед українських дослідників даної проблематики виділяються роботи В. Кебуладзе [3]. Але ці дослідження майже не охоплюють період становлення феноменологічної проблематики, в якому, на нашу думку слід шукати причини такого довгого життя і продуктивності феноменологічного методу. Також відзначимо роботи І. Гоян [1] і В. Дубініної [2]. В останніх чимало уваги приділяється саме ранньому етапу формування феноменології. Серед західних дослідників можна вказати на класичну роботу Н. Spiegelberg [9].

Мета статті. Встановити концептуальні передумови становлення феноменології в німецькій філософії, оскільки необхідність дослідження даної теми визначається неослабним впливом та популярністю феноменологічного методу, що давно вже використовується у всіх галузях гуманітарного знання.

Проаналізувати різні погляди та підходи на етапи формування основ феноменологічного методу та самої феноменології. З'ясувати зміни етапів формування феноменології, яка не є витвором одного, нехай навіть і геніального, мислителя, але виступає як вчення, що завершує досить довгий, складний і багатоплановий процес, в рамках якого відбувалося формування нової філософської позиції. Розглянути появу феноменологічного методу, що підготовлений всім розвитком європейської філософії, у кожному етапі розвитку якої можна знайти точки формування феноменологічного методу чи пункти тематичного перетину з феноменологією.

Виклад основного матеріалу. Феноменологія – це не просто одне з філософських учень, нехай навіть дуже значне, – це, у певному сенсі, новий рівень існування самої філософії. Ця обставина була належним чином відчута і оцінена вже молодими послідовниками Е. Гуссерля, представниками Геттінгенського та Мюнхенського філософських гуртків (А. Райнах, Р. Ингарден, Е. Штайн, А. Койре та ін.). Щоправда, говорити про якість правдивірного дотримання концепції вчителя не доводилося, кожен із учнів намагався окреслити контури власної теорії, крім того, вони були захоплені ідеєю побудови «сутнісної феноменології» (*Wesensphänomenologie*), що, безперечно, розходилося з програмою Е. Гуссерля вивчення сутності свідомості. [9, с. 169–170]. Зараз можна коректніше оцінити, наскільки ці претензії молодих учнів засновника феноменології були виправдані і чи привели ці зусилля до побудови нової універсальної онтології і дійсної феноменології сутності. Якщо така онтологічна модель не була створена, що ми спостерігаємо і в наш час, то філософська програма Е. Гуссерля все ще є доволі актуальною, враховуючи сучасний науковий інтерес до вивчення свідомості, її структур, ментальних станів людини і т. і.

Для розуміння основ феноменологічного способу та її передумов, важливим є розгляд позиції найважливішого попередника феноменології, Ф. Brentano (1838–1917). Внесок філософа полягає у розробці новаторської концепції свідомості, яку можна назвати найпродуктивнішою з часів Р. Декарта, тим більше, що німецький філософ доклав чимало зусиль, щоб позбавитися головного вихідного недоліку картезіанської позиції – дуалізму душі та тіла. Крім цього дуалізму, а скоріше, з його причини, здавна існував дуалізм феноменів сприйняття та їх відображення у ментальних структурах, у почутті та свідомості, продукти яких сприймалися як вторинні, привнесені та мали опосередкований онтологічний статус.

Ф. Brentano проводить масштабну спробу онтологічної реабілітації ментальних феноменів, що призводить до побудови не просто чергової теорії свідомості, а й того, що вже в рамках феноменології перетвориться на онтологію свідомості. При цьому тут є важлива двоїстість. По-перше, йдеться про онтологічні структури, відображені у свідомості; по-друге, про будову та архітектоніку самої свідомості, яка сама виявляє в собі різномірні онтологічні структури, на кшталт 1) інтенціональних актів, 2) темпоральних структур, 3) феномена «внутрішньої свідомості» (*inneren Bewusstsein*) та 4) семантичних процедур [5, с. 25–31].

Слід відзначити, що Ф. Brentano ще не ставить перед собою завдання пошуку чистих трансцендентальних структур свідомості. Він знаходиться у процесі побудови наукової психології, яка охоплювала б весь спектр психічних феноменів, від чуттєвого сприйняття до найбільш тонких, навіть ефемерних душевних станів, від безпосередньої роботи сенсорів до смислових утворень свідомості. Останні приводять до проблем, що пов'язані з символічними структурами, насамперед, з мовою і її використанням, як з прагматичними цілями, так і для формування внутрішнього смислового шару самої свідомості.

Серед концептуальних новацій Ф. Brentano традиційно виділяють інтенціональність, напевне, найбільш відомий термін феноменології. Історично латинське слово *intentio* має значення *напряга, інтенсивність, увага, намір, задум* і др. Певною мірою всі ці значення відображаються в терміні, який використовує Ф. Brentano. Класичним визначенням інтенціональності є спрямованість свідомості на деякий предмет, який стає інтенціональним предметом. Це положення було б банальною констатацією факту, що відомий з античних часів, якби не один нюанс: інтенціональним предметом може бути *будь-який* предмет, на який спрямована наша увага, навіть якщо це наші особисті ментальні стани, чуттєві імпульси, або навіть зовсім неіснуючі речі. [5, с. 50–53].

Треба зауважити, що така специфічна онтологія зустрічається в історії філософії не вперше. Згадаємо, що вже Платон у своїй «Державі» виділяє ілюзії та відображення в окремий онтологічний регіон. У філософії того періоду, який ми зараз розглядаємо, слід відзначити Ганса Файнгингера (1852–1933) достатньо відомого неокантианця, який у 1911 р. виступив із своєю «філософією ніби то» (*Die Philosophie Des Als Ob*). Він позиціонував свою теорію, як розгляд системи теоретичних, практичних і релігійних фікцій людства, які тим не менше є доволі необхідними елементами нашої свідомості та культури [12].

Важливо зазначити, що базовим положенням теорії свідомості Ф. Brentano є не сам по собі інтенціональний принцип, який змінює традиційне для того часу розуміння свідомості як психічного відображення речей. Така позиція примушує вести розмову про певні онтологічні рівні, які пов'язані з більшою чи меншою очевидністю реальних або ментальних предметів. Феноменологічна психологія намагається послідовно уникнути такої градації, орієнтуючись на вихідне положення Ф. Brentano, що будь-який психічний акт супроводжується відповідним до нього актом свідомості, при чому, реальність предмету або агенту психічного акту не має значення для формування структур свідомості. Таким чином свідомість є не тільки структурою, яка пасивно реєструє дані нашого сприйняття і створює передумови для організації нашої поведінки. Свідомість може сама породжувати певні об'єкти як свій особистісний світ і вільно оперувати ними у царині сенсу, незалежно від того, чи існує в реальності інтенціональний об'єкт [5, с. 16–19].

Враховуючи це, слід вважати інтенціональність не тільки теоретико-пізнавальний принцип філософії Ф. Brentano, але живим відношенням, результатом креативної роботи самої свідомості, яка організує і систематизує не стільки предметне середовище навколо людини, скільки її внутрішній світ, що є інтенціональністю в онтологічному аспекті, мірилом якої є сенс.

Такий підхід зразу ж провокує декілька достатньо складних питань:

1. Наскільки це внутрішнє середовище є гомогенним, чи має воно свою особисту ієрархію, структуру або структури? Можливо воно є розрізненим невпорядкованим конгломератом актів свідомості.

2. Яке місце в структурі свідомості займають численні «автоматичні» акти, які здебільшого не усвідомлюються, але так чи інакше визначають саме існування свідомості? Наприклад, сприйняття часу і весь темпоральний функціонал нашої ментальності, який більшість людей навіть не помічає.

3. Останнє, і мабуть найважливіше питання: як співвідносяться інтенціональні акти, пов'язані з фізичними об'єктами і акти внутрішнього усвідомлення та нескінченні нагромадження смислових об'єктів, що є значною мірою продуктами нашої фантазії? Проблема, що знайшла своє відображення в теорії об'єктів А. Майнонга [8, с. 1–51].

Таким чином, сутність інтенціональності в розумінні Ф. Brentano і ранніх феноменологів може бути розкрита через розуміння того, що інтенціональні акти, які направлені на ментальні події, містять в собі деякі характеристики, також і в тієї предметної царині, яка традиційно відноситься до об'єктивної реальності. Всі характеристики об'єкта в інтенціональному полі існують і змінюються залежно від модусів та форм інтенції. Незважаючи на те, що зміст різних актів по відношенню до матеріалу залишається ідентичним, різні акти та їх модифікації відрізняються один від одного і несуть у собі початковий зміст у трансформованому вигляді. Пам'ять не тотожна уяві, фантазія не схожа на акт судження, бажання, переживання тощо. У всіх цих актів має бути свій, особливий зміст.

Е. Гуссерль поміщає інтенціональне ставлення у самий фундамент будь-якого пізнання. При цьому феномен інтенціональності не може бути пояснений у термінах апарату природничих наук. Навпаки, щоб явища і об'єкти природи могли стати об'єктами зовнішньої детермінації, вони мають спочатку виявитися елементами інтенціональних відносин, як результати конститутивної (тобто смислової) діяльності свідомості [9, с. 169–170].

У зв'язку з цим можна вказати на загальне концептуальне положення феноменології на всьому шляху її розвитку, яке імпліцитно присутнє вже у філософії Ф. Brentano. Це ідея прихованого ізоморфізму світу, його пізнання і тих смислових і мовних структур, за допомогою яких світ стає корелятом нашої свідомості. Можна сказати, що конгломерат або система інтенціональних актів формує онтологію свідомості і це є певною мірою будь-яка онтологія, що може створити людина. Категоризація онтологічних структур відбувається потім, коли свідомість раціоналізує і систематизує свій матеріал. Створюється ілюзія, що певні об'єкти існують реально, поза межами ментальних станів людини, але для феноменолога всі вони є похідними дериватами, специфікаціями нашої свідомості.

Така специфічна теорія мала створити і свій особливий метод, який би поєднував онтопсихологію і певні логічні процедури. З погляду засновника феноменології, феноменологічний метод має бути самодостатнім, або безумовним.

Е. Гуссерль формулює принцип безумовності в «Логічних дослідженнях» як установку на виявлення всіх передумов, які можуть бути феноменологічно реалізовані. Він відносить цей принцип не тільки до наявних теорій, але і до самого смислу філософських побудов, які здійснює Е. Гуссерль – від предметності до рефлексії і у зворотному напрямку [9, с. 169–170].

У цьому також відчувається вплив філософії Ф. Brentano, вплив, який Е. Гуссерль не міг не усвідомлювати. Зигзагоподібність напевне має своїм корінням брентанівську відмінність первинного і вторинного об'єктів свідомості, які можуть замішувати один одного.

Тут можна виявити певну подібність між позицією Ф. Brentano та феноменалізмом у вченні Е. Маха (1838–1916) та інших класиків емпіріокритицизму. Тим не менш, є суттєва розбіжність між Е. Махом та Brentano, яка стосується основних принципів. Мах не визнає сутнісної різниці між актом уявлення та уявленим, або, інакше кажучи, змістом уявлення. Відмінність між психічним і фізичним, за Махом, немає сутнісної основи: вона залежить від погляду спостерігача – світло може бути фізичним процесом, якщо ми, наприклад, цікавимося його джерелом, а може, психічним процесом, якщо нас цікавить сам процес зору. Зрозуміло, що така позиція для Ф. Brentano неприйнятна: психічне має властивості (наприклад, інтенціональність), які не властиві фізичному принципово. Критику Маха щодо цього переймає Е. Гуссерль у «Логічних дослідженнях».

Проте основа основ філософії Ф. Brentano, спадкоємцем якого є феноменологія, – вчення про свідомість. Для Ф. Brentano свідомість – це не функція чого б там не було. Свідомість – це первинна реальність, це не тільки те, що дано нам у досвіді, це і є сам досвід, це те, що ми здійснюємо, сприймаючи, виносячи судження, переживаючи емоції [6, с. 325–330].

Філософія починається з відмінності та встановлення кореляції між здійсненням досвіду та даностями досвіду. Не важко побачити, що реальний предмет, який саме і провокує досвід, в даній концепції не розглядається. З точки зору наукового реалізму або будь-якої форми матеріалізму, феноменологічна теорія – це ще одна версія феноменалізму, суб'єктивізму, що наближається до соліпсизму. Але це доволі поверховий погляд, оскільки реальний предмет в результаті феноменологічної редукції «виноситься за дужки», але не нівелюється і не зникає але розглядається як корелят інтенціональних актів свідомості.

Якщо для природничих наук такий підхід можна вважати не дуже продуктивним, то для наук гуманітарних, наук про культуру, де феномени, що вивчаються мають доволі невизначену природу, а часто взагалі є фікціями: ментальними, історичними, релігійними, художніми вигадками тощо – позиція феноменолога виглядає досить перспективною.

Ф. Brentano вказує на те, що труднощі, пов'язані з розумінням філософських понять, пов'язані з невизначеністю їхнього онтологічного статусу. «Уявні поняття уявних імен ставали приводом для неодноразового спотворення найважливішого психологічного факту, за яким усі наші поняття походять із чуттєвих споглядань. Насправді, поняття *буття* (*Sein*), *небуття* (*Nichtsein*), *потреби* (*Notwendigkeit*), *можливості* (*Möglichkeit*), навіть поняття *краси* (*Schönheit*), *величини* (*Größe*) тощо не походять із чуттєвих споглядань, але це лише тому, що подібних понять взагалі не існує і відповідні іменники взагалі не є справжніми іменами. Те саме відноситься до понять *час* (*Zeit*), *сьогодення* (*Gegenwart*), *минуле* (*Vergangenheit*), *майбутнє* (*Zukunft*), а також до поняття *нинішнього* (*Gegenwärtiges*), *минулого* (*Vergangenes*),

майбутнього (*Zukunftiges*). Приклади, яких, безумовно, достатньо, щоб показати, як тут найбільш згубним чином були інфіковані спільно психологія, теорія пізнання та онтологія [6, с. 330].

Тут не треба звинувачувати Ф. Brentano в нігілізації філософських категорій і наукових термінів, мова йде тільки про те, що ми насправді не можемо усунутись від нашої свідомості при розгляді будь-якого емпіричного матеріалу та теоретичного змісту наших концептів.

Висновки. На ранньому етапі розвитку феноменології виявляється важлива концептуальна основа для побудови наукової психології, яка хоче розглядати психічні феномени скільки-небудь ґрунтовно. Така основа міститься

у понятті інтенціональності, яке є принциповим для побудови і розвитку феноменологічного дискурсу. Проте було б помилкою трактувати інтенціональні об'єкти, як продукти уяви чи прості емпіричні даності, із якими зазвичай має справу психологія. У певному сенсі, інтенціональний об'єкт – це не психологічний феномен, але один із складових елементів вихідної онтології, матеріал, цегла, з якої послідовно складається будь-яка онтологічна структура.

Таким чином, вже на стадії формування феноменологічного вчення було визначено контури та пріоритети нової філософії, що позиціонувала себе як філософія свідомості і має бути прочитана як передумова до побудови фундаментальної онтології.

Список використаних джерел

1. Гоян І. М. Історико-філософська рефлексія психологізму: на перетині філософії і психології. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2011. 360 с.
2. Дубініна В. О. Розуміння як інтенціональна структура: розвиток герменевтики Ф. Brentano. *Аналітично-інформаційний журнал «Схід»*. 2018. Вип. 5 (157). С. 5–8.
3. Кебуладзе В. І. Феноменологія досвіду: монографія. Київ: Дух і літера, 2012. 278 с.
4. Brentano F. *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 1922. 108 p.
5. Brentano F. *Psychologie vom empirischen Standpunkte*. Bd. 1–2. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1874. 350 p.
6. Brentano F. *Die Abkehr vom Nichtrealen*. Bern: Francke Verlag, 1966. P. 325–330.
7. Gray J. *The Fabric Of Thought. Reason, Language and Experience in German Philosophy*. Royal Holloway, University of London, 2016. 357 p.
8. Meinong A. *Über Gegenstandstheorie. Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie*. Mit Unterstützung des k. k. Ministeriums für Kultus und Unterricht in Wien. Herausgegeben von A. Meinong. Leipzig, 1904. P. 1–51.
9. Spiegelberg H. *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. 2 ed. Springer-Science, 1971. 800 p.
10. Stumpf Carl. *Die empirische Psychologie der Gegenwart*, im: *Neuen Reich*. 1874. № 4 (2). P. 201–226.
11. Stumpf C. *Über den psychologischen Ursprung der Raumvorstellung*. Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 1873. 324 p.
12. Vaihinger H. *Philosophie Des Als Ob*. Leipzig, Verlag Von Felix Meiner, 1922. 804 p.

References

1. Hoyan I. M. (2011). *Istoryko-filosofs'ka refleksiya psykhologizmu: na peretyni filosofiyi i psykhologiyi* [Historical-philosophical reflection of psychologism: at the intersection of philosophy and psychology]. Ivano-Frankivs'k: Symfoniya forte [in Ukrainian].
2. Dubinina V. O. (2018). Rozuminnya yak intentsional'na struktura: rozvytok hermenevtyky F. Brentano [Understanding as an intentional structure: the development of hermeneutics by F. Brentano]. *Analitychno-informatsiynny zhurnal «Skhid»* – Analytical and informative magazine «East», 5 (157), 5–8 [in Ukrainian].
3. Kebuladze V. I. (2012). *Fenomenolohiia dosvidu: monohrafiia* [Phenomenology of experience: a monograph]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
4. Brentano F. (1922). *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis*. Leipzig, Verlag von Felix Meiner, 108 p.
5. Brentano F. (1874). *Psychologie vom empirischen Standpunkte*. Bd. 1–2. Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 350 p.
6. Brentano F. (1966). *Die Abkehr vom Nichtrealen*. Bern: Francke Verlag, P. 325–330.
7. Gray J. (2016). *The Fabric Of Thought. Reason, Language and Experience in German Philosophy*. Royal Holloway, University of London, 357 p.
8. Meinong A. (1904). *Über Gegenstandstheorie Untersuchungen zur Gegenstandstheorie und Psychologie*. Mit Unterstützung des k. k. Ministeriums für Kultus und Unterricht in Wien. Herausgegeben von A. Meinong. Leipzig, P. 1–51.
9. Spiegelberg H. (1971). *The Phenomenological Movement. A Historical Introduction*. 2 ed. Springer-Science, 800 p.
10. Stumpf Carl (1874). *Die empirische Psychologie der Gegenwart*, im: *Neuen Reich*, 4 (2), P. 201–226.
11. Stumpf C. (1873). *Über den psychologischen Ursprung der Raumvorstellung*. Leipzig, Verlag von S. Hirzel, 324 p.
12. Vaihinger H. (1922). *Philosophie Des Als Ob*. Leipzig, Verlag Von Felix Meiner, 804 p.